



**TİMUR'UN SURIYE SEFERİ'NDE HALEP VE ŞAM ÂLİMLERİYLE
YAPTIĞI GÖRÜŞMELER**
TIMUR'S CONVERSATION WITH THE SCHOLARS IN ALEPPO AND
DAMASCUS IN HIS MILITARY CAMPAIGN TO SYRIA

ERCAN CENGİZ

Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
Assist. Prof. Dr., Kafkas University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts
ercancengiz1976@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-9528-6878>

Atıf / Citation

Cengiz, E. 2021. "Timur'un Suriye Seferi'nde Halep ve Şam Âlimleriyle Yaptığı Görüşmeler". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 70, (Ocak-January 2021). 359-374

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 21.07.2020
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 17.12.2020
Yayın Tarihi- *Date Published* : 20.01.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4412>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by  *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.



Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute
TAED-70, Ocak-January 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

**TİMUR'UN SURİYE SEFERİ'NDE HALEP VE ŞAM ÂLİMLERİYLE
YAPTIĞI GÖRÜŞMELER**
TIMUR'S CONVERSATION WITH THE SCHOLARS IN ALEPPO AND
DAMASCUS IN HIS MILITARY CAMPAIGN TO SYRIA

ERCAN CENGİZ

Öz

Timur askeri başarılarının yanı sıra ilme ve ilim adamlarına verdiği değerle de tarihte öne çıkan liderlerden biri olmuştur. Başkent Semerkant'ta âlimlerle sık sık bir araya gelerek, onlarla ilmi münazaralarda bulunmaktan büyük zevk alan Timur, ele geçirdiği şehirlerde de bu uygulamasını sürdürmüştür. Suriye Seferi neticesinde ele geçirdiği Halep ve Şam'da âlimlerle bir araya gelerek, onlara özellikle Hz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan mücadele ve Hz. Hüseyin'in Yezid tarafından katli ile ilgili sorular sormuştur.

Timur'un Şam'da görüştüğü âlimler arasında dönemin ünlü tarihçisi ve sosyologu İbn Haldun'da bulunmaktaydı. İbn Haldun ile olan görüşmelerinde, ondan Mağrib coğrafyası ve ahalisi hakkında kendisine ayrıntılı bir rapor hazırlamasını isteyen Timur, İbn Haldun'un hazırladığı eseri daha sonra Moğolcaya tercüme ettirmiştir. Semerkant'ı bir ilim merkezi haline getirme amacı bulunan ve aldığı yerlerdeki âlimleri başkentine götüren Timur, bu uygulamasını Suriye'de de sürdürmüş, Semerkant'a dönerken bölgenin önde gelen âlimlerini de yanında götürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Timur, Halep, Şam, İbn Haldun, İbnü's-Şihne.

Abstract

Timur was one of the most prominent leaders in history giving importance to science and scientists besides his military success. Timur, who often met with the scholars in the capital city Semerkand liked to discuss with them, continued this application in the cities he conquered. He met with the scholars in Aleppo and Damascus which he conquered after his military campaign to Syria, he asked them questions especially related to the conflicts between Hz. Ali and Muaviye and the killing of Hz Hussain by Yezid.

Well-known historian and sociologist Ibn Haldun was among the scholars with whom Timur conversed in Damascus. In his conversation with Ibn Haldun, Timur requested him to give a detailed report about the geography and people in Magrip, then Timur got Ibn Haldun's work translated into Mongolian language. Timur, who wanted to make Semerkand a center of science, took the scholars from the countries he conquered to the capital city, continued this application in Syria. When he returned Semerkand he took the leading scholars with his company.

Key Words: Timur, Aleppo, Damascus, İbn Haldun, İbnü's-Şihne

Structured Abstract

In addition to being one of the great conquerors and statesmen in history, Timur is one of the most controversial historical figures. Despite the six centuries that have passed since his death, the continuation of the debates about him is related to the continuing effect of his actions until today. Timur, who ruled a wide geography with the great empire he established, was also one of the few people who were dominant in the world history. Timur, who was fond of scientific debates, highly valued scientists and liked to have scientific discussions with them.

His practice was not limited only to the capital city, Samarkand. He invited the scholars to his council and had discussions with them in the cities which he stayed and conquered during his expeditions. Among the cities that Timur captured as a result of the Syrian Campaign in 1400 were Aleppo and Damascus. With the conquest of these two cities, which were among the science centres of the period, Timur came together with the scholars here. On the second day of conquering Aleppo, Timur invited the scholars of the city to his council, and through his translator Abdülcebbar b. Numan Numan, he addressed to the scholars of Aleppo who were in his presence: "I will ask you a question that I asked to the scholars of Samarkand, Bukhara, Herat and other cities I conquered but could not get an answer. Don't be like them. Let the most virtuous and the most knowledgeable ones answer me and pay attention to what they are saying, because I have come together with specialized scholars and I have my own knowledge."

The scholars, realizing that they should have paid attention to the answer to the questions to be asked upon Timur's warning, chose Ibn al-Shikhna to answer. Timur's first question to Ibn al-Shikhna was: "There were some people who were killed from you and from us yesterday. Are those who were killed from you or those who were killed from us martyrs? After Ibn al-Shikhna declared that the question which was directed to him was also asked to Prophet Muhammad, and he would give answer to the question as Prophet Muhammed answered, there was a brief silence in the assembly. Timur was curious about the answer which Ibn al-Shikhne would give, and told him to continue. Ibn al-Shikhna told that a Bedouin came to the Messenger of Allah and asked, "O! Messenger of Allah, which of us are in the way of Allah, the ones who have fought with courage, the ones who have fought to protect their positions, or the ones who fought for booty?" and Prophet Muhammed answered "Whoever fights for the sake of making God's word the highest is in the way of God" and Ibn al-Shikhna concluded that "Whoever fought to exalt the word of Allah is a martyr among you or us". Ibn al-Shikhne, after his answer was appreciated by Timur, requested from Timur not to kill anyone and this request was accepted.

During the interviews, Timur asked Ibn al-Shikhna for his opinion about Muawiyah and his holiness Ali, and Ibn al-Shikhna gave the following answer: "There is no doubt that Ali is with truth and truth is with Ali. Muawiyah is not one of the caliphs. Because the Messenger of Allah said: 'Caliphate is 30 years after me'. This was completed with the death of Ali." Timur, who was extremely pleased with the answer given by Ibn al-Shikhna, gave orders to treat Ibn al-Shikhna and those with him well and to give grace before he left Aleppo.

After conquering Damascus, Timur invited the scholars here to his council, as it was customary, and asked them about the struggle between Ali and Muawiya and the murder of Husayn by Yazid. Timur appreciated some of the answers given by the scholars and rejected some of them. Timur later asked the scholars which one was superior to the degree of science and lineage. The Hanbali Qadi, Şemseddin an-Nablûsî, who took the floor, replied that the degree of science was superior to the degree of ancestry as well as above all levels in the eyes of Allah and His servant. As an evidence, he showed that all of the companions agreed that Abu Bakr was superior to Ali and supported this evidence with Prophet Muhammed's statement: "My ummah does not ally to signify".

Among the scholars Timur met, when he was in Damascus, was the famous historian and sociologist Ibn Khaldun. Timur asked Ibn Khaldun, with whom he met several times, about his hometown, Maghrib, and asked him to write an article describing the mountains, rivers and settlements of the Maghrib as if he were seeing them. Ibn Khaldun wrote a twelve-page detailed article about Maghrib in a few days and presented it to Timur. In the second time they got together, Ibn Khaldun told Timur that he waited thirty or forty years to meet him. When Timur asked about the meaning of this, he conveyed the prophecy he heard about Timur's coming from the astrologer and saint in Maghrib. In the continuation of the conversation, the subject came to the subject of which nationality Buhtunnasr (Nabuchadnezzar) was, and upon the difference of opinion, Timur stated that they could apply to the history books of Arabs and Persians to solve the problem. Timur's suggestion to solve the issue by using the resources of different nations in a debate about history is extremely important in terms of revealing his difference and intelligence in his approach to the solution of problems. Approximately one month after the first meeting, Ibn Khaldun left Damascus and went to Egypt with Timur's permission, with respect and admiration for Timur.

Timur took some of the leading scholars of the region with him on his return from Syria to Samarkand. Among the scholars, he took to Samarkand, Muhyiddin Ibnü'l Izz al-Hanafi and his son Shihabeddin Ebu'l Abbas, Shamsaddin en-Nabulsi al-Hanbali, Sadreddin Munawi al-Shafi, and Shihabeddin Ahmed b. al-Shaheed al-Mteber were also present.

In the conversation meetings Timur held with scholars in Aleppo and Damascus, the topics were generally related to Ehl-i Beyt and science. From the questions he asked scholars in Aleppo and Damascus about Ali, Muawiya and Yazid and the defensive expressions he used for Ali, it is understood that Timur had a deep love for the Ehl-i Bayt. This love of Timur for the Ahl al-Bayt caused him to be perceived as Shi'ite by some people.

When Timur asked questions about Maghrib during his meetings with Ibn Khaldun, it shows that he had knowledge about Maghrib geography and he was interested in geography as well as history. It is also noteworthy in that he warns scholars to pay attention to the words they will say at the beginning of his meeting and emphasizes that he does not perceive scholars as only having knowledge, and that he must speak by measuring the words of scholars.

The scholars, Timur transferred from Damascus to Samarkand were the fiqh scholars, who served as the protagonists of the Ahl al-Sunnah sects in Damascus. This situation shows that the state established by Timur aimed to benefit from these scholars in order to strengthen the legal system. On the other hand, the transfer of these scholars to Samarkand did not cause a gap and interruption of judicial affairs due to the presence of many fiqh scholars in Damascus. The scholars who were taken to Samarkand, together with the scholars brought from other conquered places, contributed to the scientific development of Samarkand. Timur's successors followed the path he opened and valued science and scientists and continued the scientific and cultural enlightenment initiated by Timur.

Giriş

Cengiz Han'dan sonra Orta Asya steplerine hâkim olan Timur, kişisel yetenekleri sayesinde kısa sürede topraklarını genişleterek büyük bir imparatorluk kurmuştur. 1400 yılına gelindiğinde düzenlenen geniş çaplı askeri seferlerle, İmparatorluğun sınırları Çin'den Anadolu'nun iç kesimlerine, Moskova'dan Yeni Delhi ve Hürmüz Boğazı'na kadar uzanmaktaydı.¹

1393 yılında Timur'un Celayirlilerin merkezi Bağdat'ı ele geçirip, Suriye sınırına ulaşmasıyla Memluk Devleti ile sınır komşusu olunmuş ve bu durum Memlukluları tedirgin etmiştir. Diğer taraftan Bağdat'tan kaçarak Sultan Berkuk'a sığınmış olan Ahmet Celayir'in, Timur'un Memluklar için de büyük bir tehlike oluşturduğu konusunda Sultan Berkuk'a yaptığı uyarılar, Memluk sultanının huzursuzluğunu daha da arttırmıştır. Memluklarla iyi ilişkiler kurmak ve güven ortamı yaratmak isteyen Timur, değerli hediyelerle dostluk mesajı içeren bir mektubu, kırk kişilik bir elçilik heyetiyle birlikte Sultan Berkuk'a göndermiştir.² Ancak Timur'un gönderdiği elçilik heyeti Kahire'ye ulaşmadan Memluk sınır şehri Rahbe'de Sultan Berkuk'un emriyle öldürülmüş, hediyeler ve mektup ise başkent Kahire'ye gönderilmiştir.³

Elçi ve heyetkilerin öldürülmesiyle iki devlet savaşın eşiğine gelmiş ise de Sultan Berkuk'un Suriye'ye gelerek çıkabilecek bir savaş için hazırlık yapması, Osmanlı, Memluk ve Altınorda devletleri arasında Timur'a karşı başlatılan ittifak kurma girişimleri, Timur'un bu dönemde Memluklar üzerine bir hamle yapmasını engellemiştir.⁴

Sultan Berkuk'un 1399'da ölümü ile yerine on iki yaşındaki oğlu Ferec Memluk tahtına geçmişti. Şam valisi Tenem, Ferec'in çocuk yaşta olmasını değerlendirerek tahtı ele geçirmeye çalışmış ve başlattığı isyan neticesinde Mısır ve Suriye orduları arasında yapılan savaşta Sultan Ferec komutasındaki Mısır ordusu kazanmıştır. İsyanın bastırılmasına rağmen Memlukların kendi içinde yaşanan bu mücadele güç kaybına uğramalarına neden olmuştur.⁵ Memlukların içinde bulunduğu durumu değerlendirmek isteyen Timur 1400

¹ Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in The Later Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, s. 303-304; Matthew Melvin Koushki, "Tamerlane", *The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought* New Jersey: Princeton University Press, 2013 s. 542.

² Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tagrıberdî, *en-Nüciûmu'z-zâhire*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013 s. 304; Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949, s. 264; Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafername*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019, s. 219-224; İbn Haldun, *et-Ta'rif bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan (Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar)*, Çev. Vecdi Akyüz, 2. bs İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, s. 242; A. Ahat Andican, *Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras*, ed. Ahsen Batur İstanbul: Selenge Yayınları, 2019, s.188-190 .

³ Şâmî, *Zafername*; s. 265; Yezdî, *Zafername*; s. 344; İbn Haldun, *et-Ta'rif bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan (Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar)*, s. 242; Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, Çev. Halil İnalçık Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları., 2011, s. 444; Andican, *Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras* s. 190.

⁴ Yezdî, *Zafername*, 225-226; Ahmed b. Muhammed İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, Çev. Ahsen Batur İstanbul: Selenge Yayınları, 2012, 174-175; Andican, *Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras*; 191-192; Kâzım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlukleri Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 15

⁵ Lapidus, *Muslim Cities in The Later Middle Ages*, s. 26; İbn Tagrıberdî, *en-Nüciûmu'z-zâhire*, s. 316-327; İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*; s. 180; Yezdî, *Zafername*, s. 327; Koprıman, *Mısır Memlukleri Tarihi*, s. 25-26.

yılıının Ekim ayında Suriye Seferi'ne çıkarak Ayntap/Antep, Halep, Hıms/Humus, Baalbek, Hama ve Şam şehirlerini ele geçirmiştir.⁶

İlme ve âlimlere büyük değer veren Timur, meclisinde âlimlerin bulunmasına özen gösterir, fırsat buldukça onlarla sohbet etmekten ve ilmi tartışmalarda bulunmaktan büyük keyif alırdı. Çeşitli konularda âlimlerle tartışacak kadar bilgili olan Timur'un bu uygulaması başkent Semerkant ile sınırlı değildi. Seferleri esnasında konakladığı ve fethettiği şehirlerin âlimlerini meclisine davet eder ve onlarla da tartışmalara girerdi.⁷ Ayrıca tarihe ayrı bir ilgisi olan Timur'un, sürekli olarak kendisine tarih ve siyer kitapları okuyan görevlileri vardı. Bu eserlerin kendisine defalarca okunması neticesinde Timur, tarih kitabı okuyan kişiler hata yaptığında bunu fark edip düzeltecek kadar iyi bir tarih bilgisine sahipti.⁸

Timur'un başarısının kaynağı olarak gösterdiği ve 12 maddeden oluşan Tüzükat'ının 7. maddesinde bulunan: *"Peygamber evladı seyyidler, ulemâ ve meşâyih, âkil, bilgiç, danışmentler, müfessir, muhaddislerden iyilerini seçip alıp, onların izzet ve hürmetlerini yerine getirdim. Şecaatlı bahadır kişileri dost tuttum. Şu sebeptendir ki, onları Tanrı dost tutmuştur. Daima âlimler, âkiller ile sohbet kurdum. Din ehlinin gönüllerini aldım. Bunların himmetlerinden nasib dilenip, mübarek nefeslerinden Fâtîha istedim"*⁹ ifadesi onun ilme ve âlimlere verdiği değerini göstergesidir.

1. Timur'un Halep'te Âlimlerle Buluşması

Büyük âlimlerin bulunduğu Halep ve Şam'ın fethi Timur'a burada bulunan âlimlerle bir araya gelme imkânı verdi. Halep'in ele geçirilmesinin ikinci günü şehrin âlimlerini ve kadılarını meclisine davet eden Timur, onları huzurunda bir süre beklettikten sonra oturmalarını emretti. Daha sonra beraberinde getirdiği âlimleri de huzuruna aldırdı. Timur'un Halep'te bulunan âlimlerle sohbetinde tercümanlık görevini Timur'un imamı ve âlimi olan Abdülcebbar b. Numan el-Harezmî yapmıştır. Timur, Abdülcebbar b. Numan aracılığıyla huzurunda bulunan Halepli âlimlere şöyle dedi: *"Ben, size Semerkant, Buhara, Herat ve fethettiğim diğer memleketlerin âlimlerine sorduğum ama cevabını alamadığım bir soru soracağım. Siz onlar gibi olmayınız. En faziletliniz ve en bilginiz bana cevap*

⁶ Yezdi, *Zafernâme*, s. 349-355, 361; İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, s. 206-210, 229, 250; İbn Tagrıberdi, *en-Nücûmu 'z-zâhire*, 331-332, 342; Şâmî, *Zafername*; s. 270-274, Harold Lamb, *Tamerlane The Earth Shaker*, New York: Garden City Publishing, 1928, s. 212; Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han Timur*, s. 440; Lapidus, *Muslim Cities in The Later Middle Ages*, s. 132; Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihi*, Çev. Zuhal Bilgin, İstanbul: Kronik Kitap, 2017, s. 132; Ensar Macit, "Timurlular Zamanında Azerbaycan" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum: 2017, s. 110.

⁷ Musa Şamil Yüksel, "Arap Kaynaklarında Timur", *Bilig*, sayı: 31, 2004, s. 101; Esra Atmaca, "Memlükler Dönemi Ulemâsından Ebü'l-Velid İbnü'ş-Şihne ve Timur ile Münasebeti", *Türkisch Studies-Language and Literature* 13/16, 2018, s. 28.

⁸ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, 431; Yüksel, "Arap Kaynaklarında Timur" s. 102; Cüneyt Kanat ve Mustafa Alican, *Timur Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018, s. 149; Lapidus, *Muslim Cities in The Later Middle Ages*, s. 303.

⁹ Timur Muhammed, *Tüzükât-ı Timur*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2018, s. 73.

*versin ve ne söylediğine dikkat etsin, çünkü ben, ihtisas sahibi âlimlerle çok oturdum ve kendime hasta bir ilmim var.”*¹⁰

Meclistekiler, Timur’un sorularıyla fethettiği şehirlerdeki âlimleri sıkıştırdığını, verilen cevaplara göre âlimlerin cezalandırıldığını duymuşlar ve şimdi kendileri aynı durum içinde bulunmaktaydılar. Timur’a cevap vermek için içlerinden birini seçmek zorundaydılar. Kadı Şerefüddîn Musa el-Ensari eş-Şafi: “*Bu memleketin hocası, bizim şeyhimiz ve baş kadımız bu adamdır*”¹¹ diyerek, İbnü’ş-Şihne’yi işaret etti. Bunun üzerine Abdülcebbar, İbnü’ş-Şihne’ye dönüp, Timur’un sorusunu tercüme ederek, “*Dün sizden ve bizden öldürülenler oldu. Sizden ölenler mi yoksa bizden ölenler mi şehittir?*” diye sordu. Meclistekiler soruyu duyduklarında şaşırdılar ve korktular. Timur’un bu soruyu kendilerini denemek için sorduğunu düşünüyorlardı. Bu sebeple hepsi birden sükût ettiler.¹² İbnü’ş-Şihne, eserinde, içinde bulundukları durumun dik kafalılıklarının ve inatçılıklarının cezası olduğunu düşündüklerini belirttikten sonra sorunun cevabının kendisine adeta Allah tarafından ilham edildiğini kaydetmektedir.¹³ İbnü’ş-Şihne’nin aynı sorunun Allah Resûlü’ne de sorulduğunu ve kendisinin de Resulullah’ın cevabıyla soruyu cevaplayacağını söylemesi üzerine mecliste yine kısa süreli sessizlik oldu. Kadı Şerefüddîn, korkudan araya girerek “*Bu bizim akli karışmış bir âlimimizdir. Onu mazur görün. Çünkü bu makamda bu soruya verilecek cevap yoktur.*” deyince Abdülcebbar onun cevabını Timur’a aynen tercüme etti. Bunun üzerine Timur dikkatlice İbnü’ş-Şihne’ye bakarak “*Bu ne diyor? Peygambere ne soruldu ve ne cevap verdi?*” diyerek İbnü’ş-Şihne’nin sözlerine devam etmesini istedi. İbnü’ş-Şihne cevap olarak “*Bir bedevi Arap, Allah Resûlü’ne geldi ve dedi ki: ‘Ya Rasûlullah, savaşan adamlardan gayretle, cesaretle savaşan mı, makamını korumak için savaşan mı, ganimet için savaşan mı, hangimiz Allah yolundayız?’ Bunun üzerine Rasûlullah ‘Her kim Allah’ın kalamını en yüce kılmak uğruna savaşıyorsa o Allah’ın yolundadır.’ buyurmuştur. Bizden de sizden de kim Allah kalamını yüceltmek için savaşıysa şehit odur*” dedi. Timur, İbnü’ş-Şihne’nin cevabını beğenerek kendi dilinde “*Hub hub (Güzel güzel)*” dedi.¹⁴ Oluşan olumlu havadan yararlanmak isteyen İbnü’ş-Şihne, Timur’dan kimseyi öldürmemesini rica etti. Bunun üzerine Timur, Halep halkından kimseyi öldürmediğini, Halep kapılarında oluşan izdihamdan dolayı insanların hayatını kaybettiğini, Haleplilerin canlarının ve mallarının emniyette olduğunu söylemiştir.¹⁵

Timur ile Halepli âlimler arasında soru ve cevaplar devam etmiş, fakat huzurda bulunan âlimler, bu kez de eman aldıkları için sanki medresedeymiş gibi cevap vermek için acele etmeye başlamışlardır. Kadı Şerefüddîn durumun tehlikeli olabileceğini düşünerek

¹⁰ Ebü’l-Velid Muhibbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Sekâfi İbnü’ş-Şihne, *Ravzü’l-menâzir fî ilmi’l-evâil ve’l-evâhir*, Beyrut: Daru Kutubi’l-İlmiyye, 1997, s. 299; Muhammed Emin Şeyhu, *Hakikatu Timurlenk el-Azim*, thk. Abdülkadir Yahya, t.y. s. 36; Ahmed Emin, *Feyzu’l-hatır*, Kahire: Müessesetü Hindâvî litta’lim ve’s-sekâfe, 2012, s. 210.

¹¹ İbnü’ş-Şihne, *Ravzü’l-menâzir fî ilmi’l-evâil ve’l-evâhir*, s. 299; Şeyhu, *Hakikatu Timurlenk el-Azim*, s. 36.

¹² İbnü’ş-Şihne, *Ravzü’l-menâzir fî ilmi’l-evâil ve’l-evâhir*, s. 299; Emin, *Feyzu’l-hatır*, s. 210; Şeyhu, *Hakikatu Timurlenk el-Azim*, s. 36.

¹³ İbnü’ş-Şihne, *Ravzü’l-menâzir fî ilmi’l-evâil ve’l-evâhir*, s. 299.

¹⁴ İbnü’ş-Şihne, *Ravzü’l-menâzir fî ilmi’l-evâil ve’l-evâhir*, s. 299-300; Şeyhu, *Hakikatu Timurlenk el-Azim*, s. 36-37; Emin, *Feyzu’l-hatır*, 210.

¹⁵ İbnü’ş-Şihne, *Ravzü’l-menâzir fî ilmi’l-evâil ve’l-evâhir*, s. 300.

arkadaşlarını engellemiş ve İbnü's-Şihne'yi işaret ederek Timur'un sorularına İbnü's-Şihne'nin cevap vermesini istemiştir.¹⁶ Timur daha sonra Halepli âlimlere, Hz. Ali, Muaviye ve Yezid hakkında ne düşündüklerini sormuştur. Timur'un sorusu üzerine Kadı Şerefüddin, İbnü's-Şihne'ye yaklaşıp Timur'un Şiî olduğunu kulağına fısıldayarak vereceği cevaba dikkat etmesi için uyarıda bulunmuştur. Kadı Şerefüddin sözünü henüz bitirdiğinde, Kadı İlmüddin el-Kafesî el-Maliki atılarak sözü edilenlerin hepsinin müctehid olduğu manasına gelen bir söz söylemiştir. Kadı İlmüddin'in cevabına son derece sinirlenen Timur, "*Ali hak üzerindedir, Muaviye zalimdir, Yezid fasıktır ve sizler Hüseyin'i öldüren Yezidîlerden olan Şam ehlini izleyen Haleplilersiniz.*" diyerek öfkesini belli etmiştir. Timur'un öfkesi karşısında âlimler paniğe kapıldı. İbnü's-Şihne söz alarak arkadaşı adına özür dilemiş, onun okuduğu bir kitaptan manasını yanlış anladığı bir söz ile cevap verdiğini söyleyerek durumu toparlamıştır.¹⁷

Mecliste tercümanlık yapan Abdülcebbar'ın, İbnü's-Şihne'nin hoş, nükteli bir âlim olduğunu, Kadı Şerefüddin'in ise fasih bir âlim olduğunu söyleyerek onları övmesi üzerine Timur, iki âlime yaşlarının kaç olduğunu sormuştur. İbnü's-Şihne 749 yılında doğduğunu ve 54 yaşında olduğunu söylerken, Kadı Şerefüddin ise kendisinin İbnü's-Şihne'den bir yaş büyük yani 55 yaşında olduğunu söylemiştir. Timur, iki âlimin yaşını öğrenince "*Siz ikiniz benim çocuklarınızın yaşındasınız. Ben şimdi 75¹⁸ yaşımdayım*", demiştir.¹⁹ Akşam namazı vakti geldiğinde Abdülcebbar cemaate imamlık yapmış, Timur, İbnü's-Şihne'nin yanında namaz kılmış ve bundan sonra âlimler huzurdan ayrılmışlardır.²⁰

Timur'un Hz. Ali, Muaviye ve Yezid hakkındaki sorusuyla ilgili olarak Sehâvî'nin, İbnü's-Şihne'nin eserinde yer vermediği ayrıntıları da aktardığı görülmektedir. Sehâvî'nin aktardığına göre Timur âlimlere, "*Muaviye ve Yezid hakkında ne dersiniz? Onlara lanet okumak caiz midir? Ali ile Muaviye arasındaki savaş hakkında ne dersiniz?*" sorusunu yöneltmiş, Kadı İlmüddin ise soruyu "*Ali içti hat etti ve isabet etti. Onun için iki ecir vardır. Muaviye de içti hat etti fakat içti hatında hata etti. Ona da bir ecir vardır.*" şeklinde yanıtlamıştır. Kadı İlmüddin'in cevabı Timur'un öfkelenmesine sebep olmuş, bu sırada Kadı Şerefüddin'in "*Muaviye'ye lanet okumak caiz değildir. Çünkü o sahabedendir.*" Demesi ise Timur'un öfkesini iyice arttırmıştır. Timur bu kez Kadı Şerefüddin'e "*Sahabenin tarifi nedir?*" diye sormuş, Kadı Şerefüddin'in: "*Peygamber'i her kim görmüş ise ona sahabe denir*", cevabını vermesi üzerine Timur bu kez "*Peki Yahudiler ve Hristiyanlarda Peygamber'i görmüş onlarda mı sahabe?*" sorusunu sormuştur. Kadı Şerefüddin bu soruya ise "*Bu durum ancak görenin Müslüman olması şartıyla olur*",

¹⁶ İbnü's-Şihne, *Ravzû'l-menâzir fî ilmi'l-evâil ve'l-evâhir*, s. 300; Emin, *Feyzu'l-hatır*, s. 210.

¹⁷ Emin, *Feyzu'l-hatır*, s. 210; İbnü's-Şihne, *Ravzû'l-menâzir fî ilmi'l-evâil ve'l-evâhir*, s.300.

¹⁸ Timur hicri 736 doğumlu olduğuna göre Halep'i aldığı sırada hicri takvime göre 67 veya 68 yaşında olmalıdır. Diğer taraftan İbn Haldun, Mağrib Sultânı'na yazdığı Timur ile ilgili mektupta onun yaşının altmış-yetmiş arasında olduğunu kaydetmektedir. İbn Haldun, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan (Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar)*, s. 258.

¹⁹ İbnü's-Şihne, *Ravzû'l-menâzir fî ilmi'l-evâil ve'l-evâhir*, s. 301.

²⁰ İbnü's-Şihne, *Ravzû'l-menâzir fî ilmi'l-evâil ve'l-evâhir*, 301; Şeyhu, *Hakikatü Timurlenk el-Azim*, s. 38.

cevabını vermiş ve sözlerini “*Bazı kitapların haşiyelerinde Yezid’e lanet okumanın caiz olduğunu gördüm*”, şeklinde sürdürmüşse de Timur’un öfkesi geçmemiştir.²¹

Kadı İlmüddîn’in çıkışı sebebiyle İbnü’ş-Şihne’nin, Muaviye ve Yezid ile ilgili görüşlerini öğrenemeyen Timur, ertesi gün İbnü’ş-Şihne ile Kadı Şerefüddîn’in huzuruna getirilmesini istemiştir. İki âlim huzura çıktıklarında Timur, İbnü’ş-Şihne’ye, Muaviye ve Hz. Ali ile ilgili fikrini sorması üzerine İbnü’ş-Şihne şu cevabı vermiştir: “*Şüphesiz ki Ali hak ile hakta Ali iledir. Muaviye halifelerden değildir. Çünkü Resulullah şöyle buyurmuştur: ‘Hilafet benden sonra 30 yıldır.’*”²² Bu ise Ali’nin ölümüyle tamamlanmıştır.” Timur, İbnü’ş-Şihne’nin verdiği cevaptan son derece memnun olmuş²³, daha sonra Halep’e tayin ettiği emirlere, İbnü’ş-Şihne ve Kadı Şerefüddîn ile onlarla birlikte olanlara iyi davranılması, lütufta bulunulması, hiç kimsenin onlara eziyet etmemesi ve onların kalede tutulmayarak, kalenin önünde yer alan Sultaniyye Medresesi’nde ikamet ettirilmeleri için emir verdi. Halep’e naip olarak atanan Musa b. Hacı Tagay, Timur’un bütün emirlerini yerine getirmesine rağmen Timur’un iyi bir şey emrettiğinde bunun yerine getirilmesinin biraz da emir verdiği kişinin inisiyatifinde olduğunu belirterek, iki âlimin kaleden çıkmasına izin vermedi.²⁴

2. Şam’daki Âlimlerle Yaptığı Görüşmeler

Timur, Şam’ı ele geçirdikten sonra âdeti olduğu üzere şehirdeki âlimlerin huzurunda toplanmasını istedi. Onlara, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadele ve Hz. Hüseyin’in Yezid tarafından katledilmesi ile ilgili sorular sordu. Timur’un soruları, Şamlıları zorda bırakmak için seçilmiş sorulardı, çünkü her iki konuyla da alakaları vardı. İkinci soruyu özellikle Şamlıların Yezid’e olan yardımına vurgu yapmak için seçmişti. Hz. Hüseyin’in katlini şer’î görenlerin kâfir, şeraite uygun görmediği halde susanların ise günahkâr olacağını belirten Timur, âlimlerden fikirlerini beyan etmelerini istedi. Bu açıklamayı yapmasındaki amacı âlimleri verecekleri cevaplar konusunda uyarmaktı.²⁵ Âlimlerin verdiği cevapların bir kısmını olumlu karşılayan Timur bir kısmını ise reddetti. Daha sonra sır kâtibi Nasıruddin b. Ebû Tayyib söz alarak, soyunun Hz. Ömer ve Hz. Osman’a dayandığını, olaylar olduğunda en büyük dedesinin Hz. Hüseyin’in başını arayıp bulduğunu ve temizledikten sonra güzel kokular sürerek toprağa gömdüğünü, bu sebepten dolayı ona Ebû Tayyib künyesinin verildiğini ve şimdiki itikadının ehl-i sünnet velcemaat olduğunu söylemiştir. Nasıruddin b. Ebû Tayyib’in cevabından memnun kalan Timur, bu sebepten dolayı mı kendilerine Ebû Tayyib denildiğini sormuş ve olumlu yanıt aldıktan sonra

²¹ Ebû’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed Sehâvî, *ed-Dav’u’l-lâmi’ li-ehli’l-karni’t-tâsi’*, Beyrut: Daru Mektebeti’l Hayat, 1992, C. 3, s. 47; Yüksel, “Arap Kaynaklarında Timur”, s.104; Musa Şamil Yüksel, “Arap Kaynaklarında Timur”, *Bilgi*, sayı: 31, 2004, s. 101; Esra Atmaca, “Memlükler Dönemi Ulemâsından Ebû’l-Velîd İbnü’ş-Şihne ve Timur ile Münasebeti”, s. 31.

²² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/256 (21928). Tirmizî, Fiten 48, Hadis no:2226 (3/419-420).

²³ İbnü’ş-Şihne, *Ravzü’l-menâzir fî ilmi’l-evâil ve’l-evâhir*. s. 301; Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbüddîn Ahmed İbn İyâs, *Bedâ’i’u’z-zühûr fî vekâ’i’i’l-dühûr*, Kahire, 1974, s. 600.

²⁴ İbnü’ş-Şihne, *Ravzü’l-menâzir fî ilmi’l-evâil ve’l-evâhir*, s. 301-302; Şeyhu, *Hakikatu Timurlenk el-Azim*, s. 38.

²⁵ İbn Arabşah, *Acâibu’l Makdûr*, s. 250-251; Emin, *Feyzu’l-hatır*, C. 3, s. 210; Ebû’l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tagrıberdi, *el-Menhelü’s-sâfi ve’l-müsteyfi ba’de’l-Vâfi*, thk. Muhammed Emin Muhammed, Kahire: el-Heyetü’l-Misriyye el-Ammatu lil kitab, t.y. C. 4, s. 124

Nasıruddin'e hitaben: “*Sen özür dilenmeye layıksın, ey selefler güneşi! Eğer şu gördüğün sakatlığım olmasaydı, elbette seni kendi sırtımda ve omzumda taşırdım. Ama sana ve hemrahlarına nasıl izzet-i ikramda bulunup, nasıl lütf-u keremde göstereceğimi göreceksin.*” demiştir.²⁶

Âlimlere Timur'un yönelttiği ikinci soru ise ilim derecesinin mi yoksa nesep derecesinin mi daha üstün olduğu sorusudur. Timur'un kendilerini zora sokmak için bu soruyu sorduğunu bilen âlimler, ilim derecesinin nesep derecesinden üstün olduğunu bilmelerine rağmen sessiz kalmayı tercih ettiler. Çünkü Timur, ilmiyle değil, nesebiyle övünen biriydi, âlimler ise ilimle yükselmişti. Sessizliği bozan Hanbeli kadısı Şemseddin en-Nablûsî, ilim derecesinin soy derecesinden üstün olduğu gibi Allah ve kul nezdinde bütün mertebelerden de üstün olduğunu söyledi. Konuya delil olarak da sahabe'nin tamamının Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ali'den üstün olduğu konusunda icmâ etmelerini gösterdi ve bu delili de Hz. Peygamber'in “*Benim ümmetim delalet üzere ittifak etmez.*” hadisiyle destekledi.²⁷ Daha sonra ise herkesi şaşkınlık içinde bırakacak bir şey yaparak elbiselerini çıkarmaya başladı. Bunun üzerine Timur: “*Bu bıçare ne yapıyor böyle?*” diye sordu. Şemseddin en-Nablûsî, Timur'a mecliste konuşulanların insanlar tarafından öğrenileceğini belirterek bu sözleri itibara alan kişilerden birinin Hz. Ali'yi dost tutup, Hz. Ebu Bekir'i mürtedliği nedeniyle rafîzî kabul eden birisi olması ve koruyucusu olmadığını öğrenmesi durumunda, kendisini güpegündüz öldürmekten çekinmeyeceğini söyledi. Bu sebepten baht-ı saadete hazırlanarak, şehitliğin hükümlerini yerine getirdiğini ifade etti. Timur, Şemseddin en-Nablûsî'nin sözlerini ve cesaretini takdir etti fakat bir daha meclisinde bulunmasını istemediğini de sözlerine ekledi.²⁸

Timur'un Şam âlimleriyle yemek sofrasında gerçekleştirdiği ikinci sohbet esnasında, Şafî kadısı Sadreddin el-Münâvî meclise girdi ve sohbet edenlerin adeta üzerlerine basıp geçerek, izin almadan uygun gördüğü bir yere oturdu. Bu davranışına son derece kızan Timur, Sadreddin el-Münâvî'nin meclisten çıkarılarak cezalandırılmasını istedi. Orada bulunan görevliler kadıyı yaka paça dışarı çıkarıp dayak²⁹ attılar.³⁰

2.1. Şam'da İbn Haldun İle Görüşmesi

Dönemin tanınmış tarihçilerinden ve sosyologlarından biri olan İbn Haldun, Sultan Ferec'in isteği üzerine onunla birlikte Mısır'dan Şam'a gelmiş, fakat sultanın Çerkes Şeyh Laçın'ın isyan teşebbüsü haberi üzerine aniden Kahire'ye dönüşü sebebiyle Şam'da kalmıştı. Timur'un Şam'ı ele geçirme sürecinde İbn Haldun, beş³¹ kez Timur'un huzuruna

²⁶ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, s. 250-251.

²⁷ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, s. 252; Emin, *Feyzu'l-hatır*, C. 3, s. 211.

²⁸ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, s. 252-253.

²⁹ Timurlularda cezalandırma meselelerinde görev yapan kişilere yasavul denmekteydi ve yasavullar, sopa ile cezalandırmalarda “*çopi yasak*” adı verilen sopa kullanmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Savaş Eğilmez-Ensar Macit, “Türk Devlet Teşkilatlarında Yasavul”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12 S.49, 2012, s. 96.

³⁰ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, s. 246; Şeyhu, *Hakikatu Timurlenk el-Azim*, s. 86.

³¹ İbn Haldun'un Vecdî Akyüz tarafından “Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar” adıyla Türkçe'ye çevrilen “et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan” eserinde Timur ile İbn Haldun'un beş kez görüşmesine karşın başlıklar dört konuşma şeklinde verilmiştir. Bkz. İbn Haldun, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan (Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar)*.

çıkarak onunla konuşma fırsatı bulmuştur. İbn Haldun'un Timur ile ilk karşılaşması ile ilgili olarak kaynaklarda iki farklı bilgiye rastlanmaktadır. İbn Haldun, "*et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan*" adlı eserinde, Timur ile ilk görüşmesinin, Timur'un eman istemek üzere gelen heyete kendisini sorması ve bunu Kadı Burhanuddin'in kendisine söylemesinden sonra kale surlarından sarkıtılarak Timur'un huzuruna varmasıyla gerçekleştiğini kaydetmektedir.³² Konuyla ilgili ikinci görüş ise İbn Haldun'un Timur'dan eman istemek için huzura çıkan heyette yer almasıyla, ilk görüşmenin gerçekleştiği yönündedir.³³ Diğer taraftan İbn Arabşah'ın aktardıklarının bir kısmı da İbn Haldun'un verdiği bilgiyi doğrular niteliktedir. İbn Arabşah, Timur'a giden heyettekilerin Adiliye Medresesi'nde kalmakta olan İbn Haldun'un eman konusundaki görüşüne başvurduktan sonra Timur'a gitmeye karar verdiklerini belirterek heyette bulunan altı kişinin isimlerini vermektedir ki bunlar arasında İbn Haldun'un ismi yer almamaktadır.³⁴

Dostlarından bazıları İbn Haldun'a Timur'un yanına gitmeden önce huzuruna çıkarken sunmak üzere birkaç hediye götürmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine İbn Haldun, Şam'ın kitapçılar çarşısından güzel ciltli bir Kur'an-ı Kerim, güzel bir seccade, Hz. Peygamber'e övgüler içeren Bûsırî'nin Kaside-i Bürde'sinden bir nüsha ve bölgenin meşhur tatlılarından dört kutu alarak Timur'a sunmuştur. İbn Haldun'un hediyelerini kabul eden Timur, ayağa kalkarak Kur'an'ı başının üstüne koymuş, seccadeyi de öpmüştür. Kaside-i Bürde ve yazarı hakkında İbn Haldun'dan bilgi almış, getirilen tatlıların ise huzurda bulunanlara ikram edilmesini istemiştir. Timur daha sonra, İbn Haldun'a, Mısır'a geliş nedeni, çocukları ve Sultan Berkuk ile olan ilişkisi hakkında sorular sormuştur. İbn Haldun ise hacetmek için ülkesinden ayrıldığını, Sultan Berkuk'tan iyi muamele gördüğünü ve çocuklarının Mağrib'te olduğunu söylemiştir. Bundan sonra Timur, İbn Haldun'a Mağrib'te bulunan Fas, Tanca, Sebt ve Sicilmâse hakkında sorular yöneltmiştir. İbn Haldun soruları yanıtlasa da verdiği cevaplar Timur'u tatmin etmez ve İbn Haldun'dan Mağrib'in dağlarını, ırmaklarını, yerleşim yerlerini sanki görüyormuşçasına yansıtabileceği şekilde yazmasını istemiştir. İbn Haldun, Timur'un yanından ayrıldıktan sonra birkaç gün içerisinde Mağrib ile ilgili ayrıntılı bilgilerin yer aldığı on iki sayfalık bir yazıyı kaleme alarak Timur'a sunmuştur. Timur, İbn Haldun'un Mağrib'in tanıtımı ile ilgili hazırladığı yazıyı tevki³⁵ görevlisine vererek Moğolcaya çevrilmesini emretmiştir.³⁶ Timur'un İbn Haldun'a sorduğu sorular Mağrib hakkında oldukça fazla bilgiye sahip olduğunu, fakat bildiklerinden daha fazlasını öğrenmeye arzulu olduğunu göstermektedir.

İkinci konuşmalarında İbn Haldun, Timur ile buluşmak için otuz ya da kırk yıl kadar beklediğini belirtmiştir. Bununla ne demek istediği kendisine sorulduğunda ise Mağrib'te münecim ve evliyadan Timur'un gelişyle ilgili olarak duyduğu kehaneti aktarmıştır. Buna

³² İbn Haldun, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan (Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar)*, 245-246, 258.

³³ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, 244; Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, s. 441; Jean Paul Roux, *Aksak Timur İslam'ın Kutsal Savaşçısı*, Çev. Ali Rıza Yalt, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1994, s. 137.

³⁴ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, s. 241-242, 244.

³⁵ Nişancı

³⁶ İbn Haldun, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan (Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar)*, s. 246-248, 250, 252.

göre kuzeydoğu tarafından, göçebe halk arasından çıkacak birisi ülkelere üstün gelecek ve devletleri alt üst edecekti. İbn Haldun, kendisine anlatılanlardan bu kişinin Timur olduğunu anladığını belirterek ona büyük övgüler dizmiştir. Sohbetin devamında, İran ve Bizans hükümdarları ile Buhtunnasr (Nabukadnezar) hakkında konuşmuşlardır. Buhtunnasr ile ilgili konuştuklarında Timur onun hangi milletten olduğunu sormuş, İbn Haldun da Babil hükümdarlarının ardılı Nabat'tan veya Farslardan olduğu yönünde iki rivayetin bulunduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Timur, İbn Haldun'a hangi görüşü doğru bulduğunu sormuş, o da Taberi'ye dayanarak birinci görüşü tercih ettiğini belirtmiştir. Timur, Buhtunnasr'ın kendisinin taht naibi olması gibi Fars komutanlarından olduğunu söylemiş, Araplar ile Acemlere ait tarih kitaplarını getirterek İbn Haldun ile münazara yapabileceklerini belirtmiştir.³⁷ İbn Haldun'un kaydettikleri arasında en dikkat çekici husus, Timur'un tarih ile ilgili bir münazarada farklı milletlerin kaynaklarının bir araya getirilerek kıyas yoluyla doğru bilgiye ulaşma düşüncesidir. Bu durum Timur'un sorunların çözümüne yaklaşımındaki farkını ve zekâsını ortaya koyması bakımından son derece mühimdir.

Timur'un Şam'da bulunduğu sırada ilginç bir olay meydana geldi. Kaleden çıkarak Timur'un huzuruna gelen bir adam, Abbasi soyundan geldiğini, hilafetin kendi hakkı olduğunu iddia ederek hilafetin kendisine verilmesi talebinde bulundu. Timur adama yargıçları ve fukahayı toplayarak onların adamın lehine karar vermesi durumunda adamın hakkını gözeceğini bildirdi. İbn Haldun'unda aralarında bulunduğu yargıç ve fukahanın toplanmasından sonra hilafette hak iddia eden adamın meramını anlatması istendi. Bunun üzerine söz alan adam, hilafetin Abbasoğullarına aidiyetinin hadisle sabit olduğunu, kendisinin hilafet makamını Mısır'da bulunan halifeden daha fazla hak ettiğini ve onun hiçbir dayanağı olmadan halife olduğunu ifade etti. Abdülcebbar b. Numan'ın huzurda bulunanlardan konuyla ilgili fikirlerini beyan etmesini istemesi üzerine Burhaneddin b. Muflih hadisin sahih olmadığı yönünde görüş bildirdi. Daha sonra Timur'un, İbn Haldun'a hilafeti Abbasoğullarına ait kılan şeyin ne olduğunu sorması üzerine İbn Haldun, konuyla ilgili Haricilerin, Şia'nın ve Ehl-i Sünnetin düşüncelerini belirterek hilafetin Abbasilere geçişi hakkında bilgi verdi. Akabinde Musta'sım'ın, Hülâgû tarafından öldürülmesinin ardından Mısır'a kaçan amcası Ahmed el-Hâkim'in Sultan Baybars tarafından hilafete getirildiğini ve aksi bir durumun bilinmediğini ifade etti. Bunun üzerine Timur, adama "*Yargıçların ve müftülerin sözlerini iştmiş bulunuyorsun. Ortaya çıkan, benden isteyeceğin bir hak olmadığı, esenlikle git*" diyerek adamı göndermiştir.³⁸ Timur'un hilafette hak iddiasında bulunan adamın iddiasını, fakihlerden oluşan bir heyetin vereceği karara göre değerlendirmesi onun ilim ehline verdiği önemi gösterdiği gibi özellikle İbn Haldun'a konuyla ilgili fikrini sorması ve bu yönde karar vermesi de İbn Haldun'un Timur'un nezdinde ki değeri göstermesi bakımından önemlidir.

Timur ile üçüncü buluşmalarında İbn Haldun, Sultan Ferec'in aniden Mısır'a dönmesiyle geride kalan divan görevlileri, naipler ve nişancılar için eman istemiş, Timur bu isteği kabul ederek onlar için de yazılı bir eman belgesi vermiştir. Dördüncü

³⁷ İbn Haldun, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan (Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar)*, s. 249-250.

³⁸ İbn Haldun, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan (Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar)*, s. 251-252.

konuşmalarında Timur, İbn Haldun'un katırını almak istediğini bildirmiş, İbn Haldun ise Timur'a satış yapamayacağını kendisinin ancak ona hizmet edebileceğini belirtmiştir. Bu arada mecliste bulunduğu sırada katırının getirildiğini ve bundan sonra katırını bir daha görmediğini kaydeden İbn Haldun, Kahire'ye dönüşünden sonra Timur'un Sultan Ferec'in elçisiyle katırın ücretini kendisine gönderdiğini ifade etmektedir. Beşinci ve son konuşmalarında Timur, İbn Haldun'a Mısır'a gidip gitmeyeceğini sormuştur. İbn Haldun da Timur'un hizmetinde olacaksa gideceğini aksi takdirde Mısır'a dönmeyeceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Timur, İbn Haldun'a ailesine dönmelerini istemiş ve İbn Haldun da Şam'dan ayrılarak Mısır'a gitmiştir.³⁹

İbn Haldun, Timur'a övgüler dizmesine rağmen ondan korkmaktadır ve onun hizmetinde kalmak istediğine dair söyledikleri de tamamen onun güvenini kazanmaya yöneliktir. İbn Haldun, Timur'un ele geçirdiği yerlerdeki âlimleri Semerkant'a götürdüğünü bilmekteydi. Kendisinin Semerkant'a gönderilmesi halinde ilerlemiş yaşını da göz önünde bulundurarak bir daha geri dönemeyeceğini düşünmüş olmalıdır. Bu sebeple Timur'un onayını alarak Mısır'a dönmelerinin yolu Timur'un gönlünün hoş edilmesiyle mümkün olabilirdi. Bu durum, akıllara İbn Haldun'un Timur'u kandırmış olduğu düşüncesini getirebilir. Fakat değişik ülkelerde birçok âlimle bir araya gelmiş, münazaralarda bulunmuş, yanında sürekli âlimleri bulunduran ve zeki bir adam olan Timur'un, İbn Haldun'un Mısır'a dönüşüne izin vermesi onunla yaptığı konuşmalarda İbn Haldun'dan etkilenmesi ve yaşını da göz önünde bulundurmasıyla açıklanabilir.

3. Semerkant'a Götürülen Âlimler

Timur, Suriye Seferi'nden sonra Şam'dan ayrılırken bölgenin önde gelen âlimlerinin bir kısmını yanında Semerkant'a götürmüştür. Semerkant'a götürdüğü âlimler arasında başkadı Muhyiddin İbnü'l İzz el-Hanefi ve oğlu kadilkudât Şihabeddin Ebu'l Abbas, başkadı Şemseddin en-Nabûlsî el-Hanbeli, başkadı Sadreddin Münavî eş-Şâfi, Şihabeddin Ahmed b. eş-Şehid el-Mûteber bulunmaktaydı.⁴⁰

Timur'un Semerkant'a götürdüğü âlimlerden Sadreddin Münavî'nin tam künyesi Muhammed b. İbrahim b. İshak b. İbrahim el-Münavî olup, 1342 yılında Mısır'da doğmuştur. Eğitim ve öğrenimini tamamladıktan sonra Mısır'da Şeyhuniyye ve Mansuriyye medreselerinde dersler vermiştir. Genç yaşta yargıda naip olarak göreve başlayan Münavî, daha sonra müstakil olarak Mısır bölgesinin kadılığına beş kere atanmış ve bu makamda toplamda otuz yıl görev yapmıştır. Darü'l-adl'da fetva makamına getirilen Münavî, Sultan Ferec ile birlikte Timur'a karşı savaşmak üzere Mısır'dan Şam'a gelmiştir. Sultan Ferec'in Mısır'a kaçmasının ardından Münavî de Şam'ı terk ederek Kahire'ye ulaşmayı denemiş, fakat Timur'un askerleri tarafından yakalanarak Şam'a geri getirilmiştir. 1401 yılında Semerkant'a götürülürken Zap Nehri'nde boğularak hayatını kaybetmiştir. Münavî'nin hadis alanında *el-Menâhic ve't-Tenâkih fî tahrîci ehâdisi'l-Mesâbih* adlı eseri bulunmaktadır.⁴¹

³⁹ İbn Haldun 254-256

⁴⁰ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, s. 270-271.

⁴¹ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y. C. 8, s. 192; Muhammed b. Ahmed Ebü'l-Berakât, *Behcetü'n-nâzirîn*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000, s. 40-42; Ebü'l-Hayr Şemsüddin

Semerkant'a götürülen bir diğer âlim Şemseddin en-Nabûlsî el-Hanbelî'nin tam künyesi Muhammed b. Ahmed b. Mahmud eş-Şeyhu'l İmam'dır. Şemseddin en-Nabûlsî'nin şeyhi eş-Şeyh Şemseddin ibn Abdilkadir'den Arapça tahsil ederek Arapça bilgisini ileri düzeye taşımıştır. Şam'a geldiğinde bir taraftan Hanbelî kadısı Alaaddin Askalâni'nin derslerine katılırken, diğer taraftan da Şam'da ilim mekânı olan Cevziyye'de ilim tahsil etmeye devam etmiştir. İlmi alanda gösterdiği gelişmeyle kısa sürede tanınmış ve Cevziyye'de Arapça dersler vermeye başlamıştır. Arapçaya olan hâkimiyeti neticesinde derlerine Şam'ın âlimleri ve önde gelenleri de katılmıştır. Ferâiz⁴² ilmini çok iyi bilen Şemseddin en-Nabûlsî bu alanda da dersler vermiş ve 1403'te Şam'da vefat etmiştir.⁴³ Şemseddin en-Nabûlsî'nin *el-Mukni* adlı eseri bulunmaktadır.⁴⁴

Semerkant'a götürmek üzere Timur'un yanına aldığı diğer bir alim Kadî'l Memleket lakaplı Muhyiddin İbnü'l İzz'dir. Tam künyesi Mahmud b. Ahmed b. İsmail Muhyiddin İbnü'l İzz el-Hanefî'dir. Muhyiddin İbnü'l İzz, Timur'un Şam'da bulunduğu esnada halka zulmetmesi nedeniyle halkın nefretini kazanmıştır. Semerkant'a giderken Muhyiddin İbnü'l İzz'in halka yaptığı zulümden haberdar olan Timur, onu ve oğlu kadılıkudat Şihabeddin Ebu'l Abbas'ı Tebriz'de hapsedirmiştir. Uzun süre hapiste kalan baba oğul daha sonra Şam'a dönmüş ve Muhyiddin İbnü'l İzz 1407 yılında vefat etmiştir.⁴⁵

Semerkant'a götürülen âlimlerden bir diğeri olan Şihabeddin Ahmed b. eş-Şehid el-Mûteber'in ilk mesleği kürkçülük idi. Fakat kısa sürede kıvrak zekâsıyla Sultan Berkuk'un divanına kadar yükselmiş ve akabinde vezir olmuştur. Vezir olduğu sırada Timur'un Suriye seferi gerçekleşmiş ve Timur ile aralarında dostluk oluşmuştur. Bu dostluk neticesinde Timur, Semerkant'a giderken onu da yanına almıştır.⁴⁶ Şihabeddin Ahmed b. eş-Şehid daha sonra Şam'a dönmüş ve burada ölmüştür.⁴⁷

Timur'un Semerkant'a naklettiği âlimlerin dışında, Şam kuşatması sırasında Mısır'a kaçmayı başaran, çarpışmalarda yaralanan ve ölen âlimlerde olmuştur. Şafii mezhebi kadısı Alaaddin ibn Ebu'l-Bekâ, Sultan Ferec ile Mısır'a kaçmayı başarırken, Malikî kadısı

Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi' li-ehli karni't-tâsi*, Beyrut: Daru Mektebeti'l Hayat, t.y. C. 6, s. 249-250; Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmud Arnaud, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1986, C. 9, s. 55-56; Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris Zirikî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, C. 5, s. 299-300; İbn Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-zâhire*, s. 340.

⁴² İslam miras hukuku. Bkz. Ali Bardakoğlu, "Ferâiz" *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/feraiz> (01.12.2020).

⁴³ İbrahim b. Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Muflih Ebu İshak Burhaneddin, *el-Maksadu'l-Erşed fi zikri ashabi'l imami Ahmed*, 1. bs, 3 c. (Riyad: Mektebetü'l Rüşd, 1990). C.2, s. 366-367; Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akrî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 10 C. (Şam: Dâru İbni Kesir, 1985). C. 7, s. 22.

⁴⁴ Yusuf b. Hasan İbnü'l Mîbred el-Hanbelî, *el-Cevherü'l Mundad fi Tabakati Mûteahiri Ashabi Ahmed*, 1. bs (Riyad: Mektebetü Abikân, 2000). S. 148.

⁴⁵ Ahmed b. Ali b. Muhammed Askalâni, *İnbâü'l-ğumur bi ebnâi'l-umur*, 2. bs, 9 C. (Beyrut: Daru Kutubi'l-İlmiyye, 1986). C.5, s. 348-349. el-Akrî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. C. 7, s. 80; İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*. s. 272

⁴⁶ Askalâni, *İnbâü'l-ğumur bi ebnâi'l-umur*. C. 6 s. 242; Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizi, *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mulûk*, 1. bs, 8 C. (Beyrut: Daru Kutubi'l-İlmiyye, 1997). C. 6, s. 238. Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi*, 12 C. (Beyrut: Daru Mektebeti'l Hayat, 1992). C.1 s. 313;

⁴⁷ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*. s. 272.

Şerefüddin İsa meydana gelen çarpışmalarda koluna aldığı kılıç darbesiyle yaralanmış ve kolu felç kalmıştır. Kadilkudât Burhaneddin eş-Şazilî ise Timur'un Şam'ı kuşatması esnasında meydana gelen çarpışmalarda hayatını kaybetmiştir. Timur'un Şam'ı ele geçirmesinde kilit rol oynayan başkadı Takıyyüddin İbn Müflih ise şehrin yağmalanması esnasında Timur'un askerleri tarafından yanlışlıkla öldürülmüştür.⁴⁸

Sonuç

Timur, askeri başarıları ile öne çıkmış olmakla birlikte ilmi açıdan da güçlü bir şahsiyet olup, ele geçirdiği şehirlerin ileri gelen âlimlerini huzuruna çağırarak dini ve tarihi konularda onlarla müzakerelerde bulunmaktan büyük keyif alırdı. Bu bağlamda, Halep ve Şam'da âlimlerle gerçekleştirdiği sohbet toplantılarında konular genelde, Ehl-i Beyt ve ilim tutkusudur. Halep ve Şam'da âlimlere Hz. Ali, Muaviye ve Yezid hakkında sorduğu sorular ile Hz. Ali için kullandığı savunmacı ifadelerden, Timur'un Ehl-i Beyt'e derin bir sevgi beslediği anlaşılmaktadır. Hatta Timur'un Ehl-i Beyt sevgisi onun bazıları tarafından Şîî olarak algılanmasına da sebep olmuştur.

Özellikle tarihe ilgisi olduğu bilinen Timur'un, İbn Haldun ile yaptığı görüşmeler onun Mağrib'in coğrafyası hakkında bilgi sahibi olduğunu ve coğrafya ilmine de ilgi duyduğunu göstermektedir. Âlimlerle görüşmesinin başında söyleyecekleri sözlere dikkat etmeleri hususunda onları uyarması, âlimliği sadece bilgiye sahip olmak olarak algılamadığını, âlimlerin sözlerini ölçerek konuşması gerektiğini vurgulaması bakımından ayrıca dikkate değerdir.

Timur'un Şam'dan Semerkant'a beraberinde götürdüğü âlimler, özellikle Şam'da ehl-i sünnet mezheplerinin başkadıları olarak görev yapan fıkıhçılardır. Bu durum, Timur'un kurduğu devletin hukuk sistemini güçlendirmek için bu âlimlerden yararlanma amacıyla olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan bu âlimlerin Semerkant'a nakli, Şam'da pek çok fıkıhçının bulunması sebebiyle bir boşluğa ve yargı işlerinin aksamasına neden olmamıştır.

Başkent Semerkant'ı dünyanın bütün şehirlerinden daha görkemli ve güzel hale getirmek isteyen Timur, ele geçirdiği diğer yerlerde yaptığı gibi Şam âlimlerinden de bazılarını Semerkant'a nakletmiştir. Semerkant'a götürülen âlimler fethedilen diğer yerlerden getirilen âlimlerle birlikte Semerkant'ın ilmi açıdan gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Timur'un ardılları da onun açtığı yolu takip ederek ilme ve ilim adamlarına değer vermiş, Timur'un başlattığı ilmi ve kültürel aydınlanmayı sürdürmüşlerdir.

⁴⁸ İbn Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, s. 233, 242, 271.

Kaynaklar

- Ahmed b. Hanbel. (2001). *Müsned*. Thk. Şuayib el-Arneut vd. 1. Bs, 50 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-risale.
- Andican, A. Ahat. (2019). *Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras*. Ed. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Askalâni, Ahmed b. Ali b. Muhammed. (1986). *İnbâü'l-ğumur bi ebnâi'l-umur*. Thk. Muhammed Abdulmuid Han. 2. Bs, 9 Cilt. Beyrut: Daru Kutubi'l-İlmiyye.
- Atmaca, Esra. (2018). "Memlükler Dönemi Ulemâsından Ebü'l-Velid İbnü's-Şihne ve Timur ile Münasebeti". *Türkish Studies-Language and Literature* 13/16, 21-34.
- Ali Bardakoğlu, "Ferâiz" *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/feraiz> (Son Erişim Tarihi: 01.12.2020).
- Ebü'l-Berakât, Muhammed b. Ahmed. (2000). *Behcetü'n-nâzirîn*. 1. Bs. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- el-Akri, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed. (1985). *Şezeratü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. Thk. Mahmud Arnaud. 10 Cilt. Şam: Dâru İbni Kesir.
- Eğilmez, Savaş ve Macit, Ensar. (2012). Türk Devlet Teşkilatlarında Yasavul, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, c.12 s.49, 89-104.
- Emin, Ahmed. (2012) *Feyzu'l-hatır*. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü Hindâvî litta'lim ve's-sekâfe.
- Grousset, Rene. (2011). *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*. Çev. Halil İnalçık. Ankara: TTK.
- İbn Arabşah, Ahmed b. Muhammed. (2012). *Acâibu'l Makdûr*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbn Haldun. (2011). *et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan (Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar)*. Çev. Vecdi Akyüz. 2. Bs. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn İyâs, Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed. (1974). *Bedâ'i'u'z-zühûr fî veķā'i'd-dühûr*. Kahire.
- İbn Tagrıberdi, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. (t.y.). *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*. Thk. Muhammed Emin Muhammed. 7 Cilt. Kahire: el-Heyetü'l-Misriyye el-Ammatu lil kitab.
- İbn Tagrıberdi, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. (2013). *en-Nücûmu'z-zâhire*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbnü'l Mîbred el-Hanbeli, Yusuf b. Hasan. (2000). *el-Cevherü'l Mundad fî Tabakati Müteahiri Ashabi Ahmed*. 1. Bs. Riyad: Mektebetü Abikân.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî. (1986). *Şezeratü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. Thk. Mahmud Arnaud. 1. Bs, 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- İbnü's-Şihne, Ebü'l-Velid Muhibbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Sekâfi. (1997). *Ravzü'l-menâzir fî ilmi'l-evâil ve'l-evâhir*. 1. Bs. Beyrut: Daru Kutubi'l-İlmiyye.
- Kanat, Cüneyt - Alican, Mustafa. (2018). *Timur Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir*. 2. Bs. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kehhâle, Ömer Rıza. (t.y.). *Mu'cemü'l-mü'ellifin*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Koprman, Kâzım Yaşar. (1989). *Mısır Memlükleri Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Koushki, Matthew Melvin. (2013). "Tamerlane". *The Princeton Encyclopedia of Islamic*

- Political Thought*. 542-543. New Jersey: Princeton University Press.
- Lamb, Harold. (1928). *Tamerlane The Earth Shaker*. New York: Garden City Publishing.
- Lapidus, Ira M. (1984). *Muslim Cities in The Later Middle Ages*. 2. Bs. Cambridge: Cambridge University Press.
- Macit, Ensar. (2017). “Timurlular Zamanında Azerbaycan” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Makrizi, Ahmed b. Ali b. Abdülkadir. (1997). *es-Sülûk li ma’rifeti düveli’l-mulûk*. Thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 1. Bs, 8 Cilt. Beyrut: Daru Kutubi’l-İlmiyye.
- Manz, Beatrice Forbes. (2017). *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihi*. Çev. Zuhâl Bilgin. 3. Bs. İstanbul: Kronik Kitap.
- Roux, Jean Paul. (1994). *Aksak Timur İslam’ın Kutsal Savaşçısı*. Çev. Ali Rıza Yalt. 1. Bs. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Sehâvî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. (1992). *ed-Davü’l-lâmi’ li-ehli karni’t-tâsi’*. 6 Cilt. Beyrut: Daru Mektebeti’l Hayat, t.y.
- Sehâvî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *ed-Dav’u’l-lâmi’ li-ehli’l-karni’t-tâsi’*. 12 Cilt. Beyrut: Daru Mektebeti’l Hayat.
- Şâmî, Nizamüddin. (1949). *Zafername*. Çev. Necati Lugal. Ankara: TTK.
- Şeyhu, Muhammed Emin. (t.y.). *Hakikatu Timurlenk el-Azim*. Thk. Abdülkadir Yahya, (b.y).
- Timur Muhammed. (2018). *Tüzükât-ı Timur*. Thk. Kutlukhan Şakirov - ve Adnan Aslan. 2. Bs. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. (2004). *Sünen*. Thk. Mahmud Şakir. 1. Bs, 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî.
- Useymîn, İbrahim b. Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Muflih Ebu İshak Burhaneddin. (1990). *el-Maksadu’l-Erşed fi zikri ashabi’l imami Ahmed*. 1. Bs, 3 Cilt. Riyad: Mektebetü’l Rüşd.
- Yezdî, Şerefüddin Ali. (2019). *Zafername*. Çev. Ahsen Batur. 2. Bs. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Yüksel, Musa Şamil. (2004). “Arap Kaynaklarında Timur”. *Bilig*. 31, 85-126.
- Zirikî, Muhammed Hayrüdîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. (2002). *el-A lâm. Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn*.